

УДК 008

Żanna Osikowicz**EWOLUCJA STEREOTYPÓW SPOŁECZNYCH W
ŚWIADOMOŚCI POLAKÓW I UKRAIŃCÓW****Осікович Ж.****ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ
В СВІДОМОСТІ ПОЛЯКІВ І УКРАЇНЦІВ**

Метою цієї статті є еволюція соціальних стереотипів у свідомості поляків і українців. Авторка представляє актуальність спільної історії, творення спільної пам'яті і творення нових схем національної ідентифікації. У статті використані якісні методи польових досліджень. Також проаналізовано здобуті джерела та засоби, які доступні в Інтернеті і стосуються стереотипів у свідомості поляків і українців. Результати показали, що з міжнародним порозумінням зникли негативні соціальні та національні стереотипи.

Ключові слова: польсько-українські відносини, міжнародні відносини, міжлюдські відносини.

Osikovych Zh.**THE EVOLUTION OF SOCIAL STEREOTYPES
IN THE MINDS OF POLES AND UKRAINIANS**

The purpose of the present article is the evolution of social stereotypes in the minds of Poles and Ukrainians. The author presents the relevance of mutual history, creation of mutual memory and the creation of new national identification schemes. The paper used qualitative methods of field research. Also analyzed obtained sources and tools that are available online and regarding stereotypes in the minds of Poles and Ukrainian. Results show that with international understanding negative social and national stereotypes disappeared.

Keywords: Polish-Ukrainian relations, international relations, human relations.

Осикович Ж.

ЭВОЛЮЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В СОЗНАНИИ ПОЛЯКОВ И УКРАИНЦЕВ

Целью данной статьи является эволюция социальных стереотипов в сознании поляков и украинцев. Автор представляет актуальность общей истории, создания общей памяти и создания новых схем национальной идентификации. В статье использованы качественные методы полевых исследований. Также проанализированы полученные источники и средства, которые доступны в Интернете и касаются стереотипов в сознании поляков и украинцев. Результаты показали, что с международным взаимопониманием исчезли негативные социальные и национальные стереотипы.

Ключевые слова: польсько-украинские отношения, международные отношения, междучеловеческие отношения.

Transformacja ustrojowa, która odbyła się na Ukrainie na początku lat 90-tych XX wieku charakteryzowała się znacznymi zmianami statusu wszystkich grup społecznych, rozpadem starych związków społecznych i tworzeniem się nowych. Szczególna uwaga w europejskim procesie integracyjnym zwracana jest na transgraniczne i pograniczne regiony, jednym z których jest pogranicze ukraińsko – polskie. Dla tego terenu charakterystyczne jest nie tylko wyżej przedstawione zmiany struktury społecznej, ale także specyficzny i wyraźny układ z charakterystycznym etnospołecznym i etnopolitycznym rozwojem, religijnymi i językowymi właściwościami. Specyfika regionu przejawia się w swojego rodzaju etnicznej samoidentyfikacji jego mieszkańców, międzyetnicznymi wpływami pomiędzy dwoma największymi wspólnotami pogranicza – ukraińską i polską.

W ciągu długiej historii wspólnego zamieszkiwania na tych terenach Ukraińców i Polaków, jednoczy ich nie tylko wspólna, nie zawsze dobrosąsiedzka historia, sąsiadujące narody mają bliskie, i dobrze rozumiane przez siebie nawzajem języki, spokrewnione kultury, wspólne pochodzenie etniczne, bardzo zbliżoną mentalność. Dlatego też, na terenach przygranicznych rola poszczególnych ludzi, przedstawicieli obu narodów, jest najważniejszym, decydującym czynnikiem współczesnych stosunków dobrosąsiedzkich, a na poziomie ogólnopañstwowym – stosunków międzynarodowych. Jednakże, wbrew współczesnemu dość ciepłemu dobrosąsiedzkiemu klimatowi stosunków ukraińsko – polskich, to wszystko nie jest pozbawione negatywnych wpływów stereo-

typów społeczno – historycznych, dość mocno zakorzenionych, które powstały w poprzednich etapach rozwoju historycznego, w poprzednich pokoleniach, które do tej pory dają się we znaki. Należy zaznaczyć, że właśnie przez pryzmat tych stereotypów do tej pory, głównie, odbierany jest przeciętny Ukraińiec czy Polak, i ogólnie, całe państwo.

W ostatnich dziesięcioleciach uczyniono wiele znaczących kroków w kierunku przezwyciężenia negatywnej historycznej spuścizny, a głównie w walce z negatywnymi stereotypami w świadomości sąsiadujących narodów w stosunku do siebie. Ale razem z tym, jesteśmy całkiem świadomi tego, że jest zbyt wcześnie, by mówić o ich ostatecznym wykorzenieniu. Negatywne stereotypy Polaków w ukraińskiej świadomości, jak i Ukraińców w polskiej narodziły się przede wszystkim, wg nas, przez częste międzynarodowe konflikty, wojny, spory terytorialne. Negatywny stereotyp Ukraińca narodził się w opowieściach o Chmielnickim i hajdamakach, nasilały go najnowsze wydarzenia II wojny światowej oraz na Wołyniu w połowie lat 40-tych XX wieku. Na zachodnich terenach Ukrainy obraz Polaka – sąsiada wywołuje skojarzenia z uciskiem Ukraińców, kiedy na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej zamykano ukraińskie szkoły, placówki kulturalno – oświatowe, burzono cerkwie prawosławne, niszczone wiejskie osady podczas pacyfikacji. W latach wojny polskie podziemie niszczyło ukraińską inteligencję, a nowa powojenna władza w Polsce demonstrowała swój stosunek do Ukraińców w akcji «Wisła» [25,103].

W okresie totalitaryzmu negatywne stereotypy obu narodów w stosunku do siebie jeszcze się nasiliły przez antypolską propagandę na Ukrainie i antyukraińską w Polsce szczególnie poprzez fałszowanie i wykrzywianie historii. W polskiej świadomości Ukraińcy pozostawali «nacionalistami» w najgorszym tego słowa znaczeniu, a Ukraińcy jawili się jako najwięksi wrogowie Polaków i przyczyną ich nieszczęść[11,5-11]. Na przykład, wg sondaży socjologicznych z 1991 roku tylko 9% Polaków odczuwało sympatię do Ukraińców, 38% wrogość, a 53% – obojętność.

Współczesne stosunki ukraińsko – polskie, niestety, nie do końca mogły przezwyciężyć i odrzucić wszystkie negatywne stereotypy w świadomości obu narodów. Główne przyczyny, wg nas, to:

– dość ciężko przezwyciężyć zakorzeniony w świadomości starszego pokolenia syndrom uprzedzenia, potrzeba na to wiele czasu, czasem nawet zmiany pokoleń;

– utrwalony negatywny stereotyp Ukraińca w Polsce jest podtrzymywany przez różne ekstremistyczne i nacjonalistyczne grupy oraz

(poszczególne) publikacje w prasie (co prawda, należy podkreślić, że ich odbiór w polskim społeczeństwie jest coraz mniejszy). Przykładem może być działalność kresowych organizacji w Przemysłu;

– Istnieje pewne niedowierzanie, odnośnie dobrej woli drugiej strony we wzmacnianiu współpracy i przyjaznych stosunków;

– Polaków odpycha brak ekonomicznej i kulturalnej atrakcyjności Ukrainy. RP nigdy nie uwzględniała Ukrainy, jako finansowego, czy technologicznego partnera, raczej wszystkie nadzieje Polski były skierowane na zachód;

– dla społeczeństwa polskiego, którego większość jest katolikami, prawosławie i greko – katolicyzm, sytuacja wyznaniowa na Ukrainie, jest obca i niezrozumiała, i dlatego czynnik religijny w niewielkim stopniu wpływa na świadomość społeczną [30,159-160].

Chociaż, z drugiej strony, historycznie Polska pretendowała do roli opoki chrześcijaństwa, a dziś odbierana jest jako pośrednik między zachodnioeuropejską cywilizacją a Wschodem Europy. W tym sensie Ukraina pozostaje w świadomości Polaków jako kraj, który zachwyca się Polską – państwem cywilizacji zachodniej i dobrobytu [9,10-11].

Pojawia się coraz więcej pozytywnych spojrzeń i stereotypów. I tak, współczesnemu Ukraincowi Polak kojarzy się z sukcesem ekonomicznym, udanymi reformami, dobrobytem, stabilnością. Dla Polaka, Ukrainiec to uczciwy, pracowity, gościnny i życzliwy sąsiad, a Ukraina to partner strategiczny. Zauważalna jest tendencja do stałego wzrostu pozytywnego odbioru Ukraińców przez Polaków i na odwrót. Szczególnie sondaż socjologiczny z 2000 roku na Ukrainie pokazał, że przybyło tych, którzy uważają Rzeczpospolitą Polskę za dobrego sąsiada, typowy Polak jest odbierany jako człowiek religijny, i jednocześnie przedsiębiorczy, o czym świadczą także wyniki ogólnonarodowego sondażu «Odbiór Polski i Polaków na Ukrainie»[6, 19]. W końcu, przez ostatnie 20 lat myślenie Polaków o Ukraińcach również istotnie się zmieniło na lepsze. Szablon «zachodniak – krwawy bojownik UPA, wschodniak – rosyjski komunista», charakterystyczny dla myślenia przeciętnego Polaka 15 lat temu, odchodzi w niebyt. Dziś Ukraina – to Andrij Szewczenko, Witalij i Wołodymyr Kliczkowie, Euro 2012, Majdan godności.

Przewyciężenie negatywnych stereotypów i tworzenie nowych, bardziej pozytywnych, w świadomości sąsiadujących narodów w stosunku do siebie jest ważnym elementem harmonijnego rozwoju stosunków międzyludzkich. Instytucjonalne elementy wpływów międzyludzkich są różnoplansowe i wielowymiarowe i właśnie ten fakt sprzyja duchu-

wemu zbliżeniu Ukraińców i Polaków, integrację dwóch kultur[30, 12].

Właśnie stosunki międzyludzkie w kontekście stosunków ukraińsko – polskich odgrywają i będą odgrywać w przyszłości dość ważną rolę. Właśnie od nich zależy pomyślnie wzajemne kulturowe przenikanie się i wzbogacanie, harmonijny rozwój sąsiadujących narodów, i jako skutek, integracja obu społeczeństw w kulturowej zachodnioeuropejskiej i światowej przestrzeni.

Szczególnie palącą potrzebą, i przez to szczególnie ważne jest międzynarodowe porozumienie na ukraińsko – polskich terenach przygranicznych, ponieważ właśnie tu powstawały i powstają najbardziej jaskrawe stereotypy historyczne Ukraińca dla Polaków i Polaka dla Ukraińców. Wielki wpływ na społeczne stereotypy, ich podtrzymywanie czy pokonanie ma narodowa mentalność i narodowa samoidentyfikacja.

Badając etniczną i narodową samoidentyfikację na pograniczu uczeni uważają, że ona jest w dużym stopniu uzależniona od warunków politycznych, społeczno – ekonomicznych, kulturowych, w których przebywa ten czy inny etnos. Czynniki powstawania samoidentyfikacji, jaka bezpośrednio wpływa na świadomość narodową i mentalność, mogą być zorientowane wewnątrznie (językowy, antropologiczny, mentalny i zachowania)[9,46] i zewnątrznie (funkcjonalno – organizacyjny, państwowo – polityczny, historyczny, ogólnokulturowy, indywidualny, regionalny, religijny) [31, 7].

Zagłębimy się w krótką charakterystykę opisanych przez nas czynników narodowej samoidentyfikacji. Szczególnie czynnik funkcjonalno – organizacyjny charakteryzuje się wpływem różnorodnych organizacji na pewne grupy społeczne, ich zachowanie i skalę wartości. Na przykład, czynnikiem, który wzmacnia i nasila etniczną samoidentyfikację może być obecność organizacji, które realizują działalność kulturalno – oświatową. Takie instytucje stają się elementem stabilizacji grupy, wzmacniają narodowo – etniczną identyfikację, ponieważ istnienie etnosu jest nierozdzielne z jego etnospołeczną samoidentyfikacją. Jak zaznacza E. Budakowska, najistotniejszą funkcją pozarządowych organizacji jest funkcja integracyjna w odniesieniu do mniejszości narodowych[6,19]. A, jak wiadomo, mniejszości narodowe: ukraińska w Polsce, i polska na Ukrainie, są istotnymi grupami społecznymi na ukraińsko – polskim pograniczu, zdolnymi odczuwalnie wpływać na stosunki międzynarodowe.

Czynnik historyczny etnicznej samoidentyfikacji dla Polaków i Ukraińców na terenach przygranicznych, może występować jako czyn-

nik jednoczący i dzielący. Przykładem istotnego pozytywu może być historia wspólnej walki ukraińsko – polskiej przeciw bolszewikom i sojuszu Semena Petlury i Józefa Piłsudskiego. Historycy obu krajów przeprowadzili szereg konferencji naukowych poświęconych tym wydarzeniom. Ich rezultatem stało się wypracowanie i prezentacja uzgodnionego podejścia do oceny wspólne, chociaż sprzeczne, ale jednocześnie zawierającego pozytywy, współdziałania w historycznej przeszłości II Rzeczypospolitej i Ukraińskiej Republiki Narodowej[26, 46-48].

W świetle tego należy zwrócić uwagę na znaczenie historii i tradycji, które mogą i powinny pojednać Ukraińców i Polaków. Istotna rola w ujawnianiu i popularyzacji takich tradycji, wspólnych historycznych ukraińsko – polskich pozytywów należy zarówno do poszczególnych historyków, jak i do wspólnot akademickich i specjalnych instytucji państwowych. Ogólnokulturowe i osobiste zasady narodowej samoidentyfikacji powstają pod wpływem rodziny, kultury regionalnej, propagandy edukacyjnej i państwowej[43,477]. Na etniczną samoidentyfikację wpływa także sytuacja ekonomiczna grupy narodowo – etnicznej.

Szczególną uwagę, wg nas należy zwrócić na czynniki językowo – regionalny i religijny. Na terenach pogranicza ukraińsko – polskiego są one ze sobą ściśle powiązane, i, oczywiście, są właśnie tymi głównymi elementami, które określają funkcjonowanie wspólnot etnicznych. D. Bojakowski, na podstawie analizy stosunków między lokalnymi a etnicznymi wspólnotami, stwierdza, że wzajemnie się dopełniają [45,67]. Charakter pogranicza polsko – ukraińskiego, na którym mamy do czynienia z silnie rozproszonymi etnicznymi wspólnotami w obu jego częściach, prowadzi do tego, że lokalne czynniki mają szczególne znaczenie w określeniu stosunków etnicznych.

Oprócz tego, bezsporny jest i ten fakt, że właśnie kościół, w obu wypadkach: dla ukraińskiej mniejszości narodowej w Polsce i polskiej mniejszości narodowej na Ukrainie, jest tym czynnikiem konsolidującym, który bez względu na czas, oddalenie od kraju macierzystego oraz procesy asymilacji, pozostaje fundamentem, na którym opiera się język narodowy, kultura i tradycje. Z uwagi na powyższe, można zauważyć, że aspekty społeczno – ekonomiczne i państwowo – polityczne integracyjnych procesów Ukrainy i Polski, są, wg nas, najważniejsze dla funkcjonowania wspólnot etnicznych (w tym dla samoidentyfikacji jej członków). Biorąc pod uwagę regionalną specyfikę pogranicza ukraińsko – polskiego, znacznie rozszerzamy horyzont obserwacji kwestii etnicznej samoidentyfikacji Ukraińców i Polaków na ziemiach przygranicznych, rozumiemy przyczyny stereotypów społecznych, oraz możli-

wość wpływu na nie, co gwarantuje sprzyjające warunki dla przyszłych badań w innych regionach przygranicznych.

Ukraińska polityka narodowa przewiduje nie dopuszczenie do etnicznych sporów oraz konfliktów, wielostronne podejście do etniczno – narodowych problemów [21,75], gwarancję etnicznej zgody i pokonanie etnicznej nieufności [22,478-479].

Jeszcze jednym, ważnym czynnikiem, który odczuwalnie wpływa na międzynarodowe i międzyludzkie stosunki, jest pamięć historyczna. Od razu należy podkreślić, że istnieje wiele określeń, kategorii «pamięć historyczna». Będziemy posługiwać się podejściem niemieckiego historyka J. Rusena, który uważał, że pod pojęciem pamięci historycznej należy rozumieć przeszłość, która w odpowiednim współczesnym procesie życiowym poprzez działalność mentalną jest nadal aktualna [29,20]. Dlatego też, zbiór wyobrażeń oraz wiedzy o przeszłości, który istnieje w świadomości indywidualnej oraz zbiorowej, włączając aspekty: kognitywny, obrazowy i emocjonalny. W tym wypadku «masowa wiedza o przeszłą rzeczywistość społeczną» i jest sensem «pamięci historycznej». Mając wiele wspólnych stron historii, Ukraińcy i Polacy, traktują je w różny sposób, poprzez nacjonalno – mentalne pryzmaty, co prowadzi do tego, że pamięć historyczna Polaków i Ukraińców pogranicza, jest zazwyczaj czynnikiem bardziej dzielącym, niż łączącym.

Ze względu na powyższe uważamy, że współpraca ukraińsko – polska w sferze kulturalnej jest szczególnie ważna i aktualna w regionie przygranicznym. Właśnie dlatego, że tu najostrzej przejawiały się międzynarodowe spory, pograniczne najwrażliwiej i najszybciej reaguje na najmniejsze zmiany polityki narodowej państw, i to właśnie pograniczne jest, swego rodzaju, papierkiem lakmusowym stosunków międzynarodowych.

Mówiąc o pamięci historycznej i jej wpływie na stosunki ukraińsko – polskie, należy wyodrębnić tak zwane «punkty zapalne» wspólnej historii, które dzielą, i w tym czasie, nieuchronnie jednoczą Ukraińców i Polaków w poszukiwaniu wspólnych odpowiedzi na złożone i niejednoznaczne pytania, które pojawiły się w historii obu narodów. Zgadzaamy się z myślą znanego historyka, R. Traby, który uważa, że w planie dyskusji o polityce pamięci i konstruowania pamięci zbiorowej obecnie nie ma wspólnej, europejskiej przestrzeni[38]. Chodzi o przestrzeń, w której można prowadzić dialog i znajdować wspólne uzgodnione odpowiedzi na sporne kwestie. Takiej ustalonej przestrzeni, niestety, nie ma w dialogu ani ukraińskich, ani polskich historyków.

Jak uważa S. Trojan, mówiąc o polityce pamięci, mamy na uwadze proces tworzenia lub konstruowania zgodnych z nastrojami epoki

pewnych politycznych i władnych sił, obrazów przeszłości historycznej[39,304-305]. W tym sensie szczególnej aktualności nabiera polityka państwa w kwestii tworzenia polityki pamięci historycznej, a poprzez nią, wizerunku sąsiedniego kraju, w danym wypadku Polski dla Ukraińców, i Ukrainy dla Polaków. Bez przesady i z przyjemnością stwierdzamy, że obie strony dokładają niemałych pomyślnych starań w danym kierunku współdziałania międzypaństwowego. Przy tym, symbolizm widzimy w tym, że przejawem zgodnej ukraińsko – polskiej polityki państwowej w kwestii tworzenia wspólnej pozytywnej pamięci historycznej dwóch narodów, szczególne miejsce zajmują tereny przygraniczne. Przykładem tego jest odsłonięcie memoriału ukraińsko – polskiego pojednania na Wołyniu.

11 lipca 2003 roku we wsi Pawłówka (obwód wołyński), niedaleko ukraińsko – polskiej granicy, przy udziale prezydentów Ukrainy i Polski – L. Kuczmy i A. Kwaśniewskiego, odsłonięto pomnik pojednania ukraińsko – polskiego. Niniejsze wydarzenie miało wielkie znaczenie dla stosunków międzynarodowych w całości, oraz międzynarodowego porozumienia w szczególności. Ustalenie na najwyższym poziomie państwowym jednej z najbardziej złożonych kwestii przeszłości – konfliktu ukraińsko – polskiego, który miał miejsce w końcowym etapie II wojny światowej, stało się symbolem złagodzenia stosunków ukraińsko – polskich, symbolem historycznego konsensusu. Wspólne odsłonięcie pomnika oraz upamiętnienie poległych, Ukraina i Rzeczpospolita Polska położyły kres wieloletniemu sporowi. Pojednanie obu narodów świadczyło, że w stosunkach między dwoma krajami pojawiła się nowa pozytywna dynamika, a stosunki międzypaństwowe, które na początku nowego tysiąclecia najczęściej nazywano «dobrosąsiedzkimi», mają również charakter strategiczny[37,197].

Odsłonięcie pomnika ukraińsko – polskiego pojednania miało ogromne pozytywne odbicie, zarówno na Ukrainie, jak i w Polsce. Szczególnie aktywnie problem był dyskutowany na pograniczu, ponieważ na tych terenach żyje wielu świadków i uczestników smutnych wydarzeń. Krok, uczyniony przez polityków, znalazł odzew u zwykłych obywateli pogranicza i pozytywnie wpłynął na zmianę stereotypów społecznych obu narodów w stosunku do siebie. Mówiono o tym wiele w mediach obu krajów, w ten sposób kształtując u młodszego pokolenia pozytywny wizerunek państwa – sąsiada[17].

Podsumowując, zgadzamy się z S. Trojanem w tym planie, że polityka pamięci dwóch narodów powinna opierać się nie na mitach i nie przyjmowaniu innego punktu widzenia, a na maksymalnie możliwym

zbadaniu całej złożoności i subtelności procesów historycznych, szczególnie tych, które dotyczą często spornej wspólnej przeszłości[39,310]. W tym sensie pamięć historyczna jako instrument, jest zasadniczym fundamentem stosunków dobrosąsiedzkich i nierozłączną częścią stosunków ukraińsko – polskich w regionie transgranicznym. Przejście od sporów o przeszłość historyczną i jej ocen do stworzenia wspólnej przestrzeni porozumienia, tworzenia jakościowo nowej pamięci społecznej jest dziś najważniejszym zadaniem polityki kulturalnej Ukrainy i Rzeczypospolitej Polski.

Przez lata niezależnego postkomunistycznego rozwoju Ukrainy i Rzeczypospolitej Polski poczyniły istotne kroki w nawiązaniu międzynarodowego porozumienia na poziomie państwowo – politycznym, który pozytywnie odbił się na osobistym, międzyludzkim kontakcie zwykłych Ukraińców i Polaków. Wraz z międzynarodowym porozumieniem upadły negatywne stereotypy społeczno – narodowe, które stały na przeszkodzie harmonijnej dobrosąsiedzkiej współpracy.

Literatura:

1. «Воїнам УПА» чи «повстанцям»? Як поляки реагують на меморіальні написи // Українська правда. – 2011. – 28 квітня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com> – Назва з екрану.

2. Градоблянська Т. Відносини з Польщею – пріоритет для кожного четвертого українця / Т. Градоблянська // Голос України. – 2010. – 14 грудня. – С. 19.

3. Знахоренко О. М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах / О. М. Знахоренко. Дис. канд. політ. наук : 23.00.04. – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. – Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 235 с.

4. Заброварний С. До повного примирення і щирого порозуміння / С. Заброварний // Політика і час. – 1997. – № 9. – С. 5-11.

5. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. Кресіна : монографія. – К., 1998. – 256 с.

6. Лопато О. В. Етносоціальні процеси в сучасній Україні / О. В. Лопато // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво : міжнародні відносини, економіка, політика географія, історія, право : Тези доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів, молодих науковців, Луцьк 19 – 20 травня 2005 р. / за аг. ред С. Федонюка, В. Лажніка. – Луцьк : Вежа, 2005. – С.478-479.

7. Обухова О. Ю. Польсько-українське транскордонне співробітництво: становлення та розвиток (90-ті роки ХХ – початок ХХІ століття) / О. Ю. Обухова. Дис.на здоб.наук.ст. канд.іст.наук. Спец. 07.00.02 – Всесвітня історія. – Луцьк, 2011 р. – 214 с.

8. Пугачёва Л. Г. Ментальный аспект экономической идентификации как ресурс развития личности в современном мире / Л. Г. Пугачёва // Проблемы этничности. – Саратов, 2001. – С. 46-48.

9. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.

10. Стрільчук Л. В. Україна – Польща : від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук : монографія. – Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 608 с.

11. Стогній О. Ксенофобією ми не страждаємо: українсько-польські відносини // Україна і світ сьогодні. – 2000. – 23 – 29 грудня. – С. 7.

12. Стрільчук Л. В. Україна – Польща : від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець ХХ – початок ХХІ століття) / Л. В. Стрільчук : монографія. – Луцьк : Волинські старожитності, 2013. – 608 с.

13. Савельева И. М. Теория исторического знания / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Алетейя ; – М., ГУ ВШЭ, 2008. – 523 с.

14. Троян С. С. Українсько-польські відносини: архітектоніка соціальної пам'яті / С. С. Троян // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. Вип. 64. – С. 303-312.

15. Jasiński Z. Rzecz o tożsamości młodzieży polskiej na pograniczu polsko-czeskim // Tożsamość narodowa młodzieży na pograniczach / Pod red. Z. Jasińskiego, A. Kozłowskiej. – Opole, 1997. – S. 85-97.

16. Wojakowski D. Pogranicze polsko-ukraińskie: lokalność jako czynnik warunkujący stosunki etniczne / D. Wojakowski // Studia socjologiczne. – 1998. № – 4. – S. 67-86.